

SOMOGYI LÁSZLÓ

„Te azt írod, a háború mártírjai közt vagyok én is!”

Női visszaemlékezés az első világháború alatti francia internálásra

Az első világháború utáni magyar memoárirodalom jelentős részben foglalkozott a hadifogságban eltöltött évek személyes élményeivel. Kevésbé került be a hazai köztudatba a fogság egy másik, főként civileket érintő formája, az internálás, amely a háborús erőszaknak egy olyan új színterét nyitotta meg, amely korábban Európában ismeretlen volt.¹ A háború totális volta elmosta a különbséget katonák és civilek között, az a szándék került előtérbe, hogy az ellenséget le kell győzni, meg kell semmisíteni bármi áron.² Az államnak a potenciálisan fegyverbíró, ám éppen ellenséges földön tartózkodó polgáraitól való megfosztása is ebbe a gondolatmenetbe illeszkedett.

A harcok kitörésével a civil lakosságot több területen érte támadás: egyrészt a megszállt területeken a háborúkkal járó borzalmak (elhurcolás, gyilkosságok, nemi erőszak stb.), másrészt – amely jelen írás témájának szempontjából releváns – a hátorszáiban megjelenő erőszak vagy épp az internálás. Utóbbi – amely nem a sajtó által felheccelt tömegek spontán, destruktív megnyilvánulása vagy a megszálló katonaság brutalitása, hanem egy állam fellépése a biztonság hangoztatásával olyan, a területén tartózkodó civilek ellen, akik egy másik állam állampolgárai – egyik napról a másikra változtatta meg az érintettek életét: szabad emberekből gyakorlatilag foglyokká váltak, aki-

¹ Vö. Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Anette BECKER: *1914–1918. Az újraírt háború*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006. 25.

² Uo. 113.

ket nemegyszer köztörvényes bűnözőkkel zártak össze. A helyiek – nem kis részben a sajtó által is szított propaganda és háborús pszichózis hatására – ellenséget láttak bennük, a régebbi ideje ott élőket is kitaszították egy működő egységből. Ezzel az adminisztratív lépéssel maguk is részeseivé, szenvedő alanyaivá váltak a háborúnak, bár nem fűtyülő lövedékek és robbanó gránátok között vívták háborújukat, hanem sajátos módon küzdöttek – néha minden túlzás nélkül – a túlélésért.³

A francia földön ragadt állampolgárok helyzetét két sűrűlő malomkő közé került gabonaszemhez lehetne hasonlítani. Egyfelől a hivatalos Franciaország megtorló politikájának áldozatai voltak. Ennek az írásnak az a célja, hogy egy kortárs visszaemlékezése segítségével – ha csak töredékesen is – bemutassa mindennapjaikat.

Szemben a hadifogságot megörökítő emlékek írásbeli közlésével, az Európa különböző országaiban internált, feltehetően több ezer magyar közül sajnálatos módon csak kevesen ragadtak tollat, hogy papírra vessék emlékeiket. A kortársak közül természetesen kihagyhatatlan alapmű Kuncz Aladár *Fekete kolostora*, amely 1931-es kiadását követően nagy sikerre vált.⁴ Kuncz mellett Petrovics Mihály 1920-ban kiadott, ám erősen cenzúrázott visszaemlékezéseit lehet megemlíteni, amely meglehetősen negatív képet festett a franciákról, bár az internálás körülményeiről többé-kevésbé indulatmentesen és tárgyilagosan ír.⁵ Az internálással összefüggő emlékezetkultúra eklatáns fóruma volt az 1930-as évek végén alakult Fekete Kolostor Szövetség. A szövetség célja az első világháború alatt Franciaországban internált magyarok összefogása mellett az volt, hogy megszerezze a tagok és családtagjaik számára „azo-

³ Meg kell jegyezni, hogy volt különbség az internálást foganatosító országokban biztosított körülmények tekintetében. Egy brit – főleg egy angliai – internálótáborban jobbak voltak a körülmények, mint egy, a francia háttérországban vagy a gyarmatokon létrehozott táborban.

⁴ KUNCZ Aladár: *Fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságból*. Concordia, Kolozsvár, 1931.

⁵ PETROVICS Mihály: *A civilizáció és a franciák. Élményeim és tapasztalataim franciaországi tartózkodásom- és internálásomból*. Budapest, 1920. Forrás: http://mtdaportal.extra.hu/books/petrovits_mihaly_a_civilizacio_es_a_franciak.pdf (Letöltve: 2016. 12. 12.)

kat a nagyjelentőségű jogokat, amelyek a világháborúban részt vett kortársainkat méltán megilletik, de amiktől a mi hibánkon kívül, szinte vis maior következtében estünk el”. Az alapítók célja volt továbbá Kuncz Aladár emlékének, szellemi örökségének ápolása is.⁶

Tudományos igényű munkára 2014-ig kellett várni, ekkor jelent meg Jeney Éva tanulmánya a francia földön internáltakról.⁷ Jeney Éva franciaországi levéltárakban végzett kutatásai – sok egyéb fontos adat mellett – a francia adminisztrációnak az internálás terén végzett tevékenységéről, illetve a francia jogszabályi háttérről adnak kiváló leírást. Bár a szerző irodalomtörténészként közelítette meg a kérdést, kutatásai értékes ismeretekkel gazdagították a Nagy Háború alatt Franciaországban internált civilek életét, sorsát kutató történészeket is. Ez annál inkább igaz, mert az I. világháború alatti internálás hazai irodalma sajnálatosan szerény, miközben az angol és a francia elsővilágháború-kutatásban nem elhanyagolható teret szentelnek a kérdésnek.⁸ A magyar nyelven kiadott szakmunkák közül kettőt érdemes megemlíteni. Az egyik Joël Kotek és Pierre Rigoulot szerzőpáros 2000-ben megjelent könyve, amely valójában a 19. század végétől kezdve a gyűjtő-/koncentrációs-/internálótáborok kialakulását, történetét dolgozza fel, kitérve az első világháború során francia területen létesített internálótáborok, illetve magának a francia internálási rendszernek a

⁶ OSZK Kézirattár. Analekta 12.426. Kuncz Aladár „Fekete kolostor” című könyvével kapcsolatos levelezés. 1931–1938. 10. f. A szövetség tevékenysége további kutatások tárgyát képezi.

⁷ JENEY ÉVA: A megosztó és megosztható múlt. Feljegyzések a francia internálásból. *Pro Minoritate*, 2014. nyár, 23–47. – A témához lásd még: JENEY ÉVA: A bouches inutiles-től a bouche indésirable-ig. A nagy háború civil internálási politikájának kezdetei Franciaországban. In: KAPPANYOS András (szerk.): *Emlékezés egy nyár-éjszakára. Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015. 227–233.

⁸ A francia és angol nyelvű szakirodalomban két alapvető munkát szeretnék megemlíteni. Referenciaértékűnek számít: Jean-Claude FARCY: *Les Camps de concentration français de la Première Guerre mondiale (1914–1920)*. Anthropos, Paris, 1995. Angol nyelven Panikos PANAYI több, a témával foglalkozó munkája közül kiemelem: *Prisoners of Britain. German civilian and combatant internees during the First World War*. Manchester University Press, Manchester, 2012.

leírására. A másik, Stéphane Audoin-Rouzeau és Anette Becker könyve, *Az újrírt háború*, az internálást, mint a civilek elleni intézkedést, „szemantikai nehézségként” kezeli. Ebből a gondolatmenetből kiindulva a civilek fogva tartásának jelenségét két alapvető egységre osztja. Az egyik a szó „klasszikus” értelmében vett internálás: a külföldi állampolgárok összegyűjtése és táborokba zárása. A másik a megszállt országokból deportáltakra vonatkozik, akiket azután szintén táborokban tartottak, de nemegyszer kényszermunkára is felhasználták őket. Audoin-Rouzeau és Becker is hangsúlyozza, hogy a civileket ért erőszak teljesen új dimenzióban jelentkezett a háború alatt.

A fogolylét új jelensége: az internálás

Az internálás az állam szempontjából veszélyesnek minősített, de bűncselekményt el nem követett személyek kényszerlakhelyre vagy táborokba zárását elrendelő és végrehajtó közigazgatási eljárás. Az internált bírói ítélet nélkül rendőrhatalósági felügyelet alá helyezett személy. Nemritkán az internálást foganatosító állam állampolgára, akinek személyi szabadsága, szabad mozgása vagy az ország bizonyos részein való tartózkodása az állam érdekeire vagy a közrendre, közbiztonságra nézve aggályos. Internálták az adott országgal hadiállapotban álló országok állampolgárait is. Az internáltakat kijelölt tartózkodási helyre utasították vagy internálótáborokba zárták, ahol rendőri felügyelet alatt álltak. A rendőri felügyelet alá helyezés kivételes esetekben a rendes tartózkodási helyen is történhetett.⁹

A hadviselő felek – legyen szó az antanról vagy a központi hatalmakról – eltérő indokokat fogalmaztak meg, hogy igazolják a civilek összegyűjtését. A különféle érvelésekben közös motívum az ellenség megfosztása potenciális katonáitól. Ezeket a jövő katonákat nem a harctéren ejtették fogságba, hanem még a hátszágban. A hadiállapot beálltakor (vagy akár azt megelőzően) elkezdték az adott ország területén tartózkodó kül-

⁹ Magyarország az első világháborúban. Lexikon A-Zs. Főszerk.: Szilágyi Jolán. Petit Real Kiadó, Budapest, 2000. 307.

földieket összegyűjteni, „koncentrálni” és előre, de leginkább sebtében kialakított, őrzött helyekre szállítani. Természetesen felmerült a kérdés, hogy a nőket, a gyerekeket és idős férfiakat miért zárják ugyanúgy táborokba, mint a férfiakat. A korabeli politikai felfogás szerint nemcsak a hadköteles korú férfiak jelentettek biztonsági kockázatot, hanem bárki, aki kémkedni, dezinformálni, bomlasztani tud. A háború első hónapjában kivétel nélkül internáltak vagy rendőri őrizet alá helyeztek minden olyan állampolgárt, aki a hadiállapot beálltakor az adott állam területén tartózkodott, tekintet nélkül nemre vagy korra. Később ezek az elvek finomodtak, amit az ellátás költségeinek csökkentése is motivált. A háború alatt a kölcsönösségen alapuló egyezmények megkötése után a nők, a gyerekek és az idősebb, majd a katonai szolgálatra alkalmatlan, de egyébként hadköteles korú férfiak hazatérhettek.

Az internálásra kerülő civileket minden esetben a frontvonaltól lehető legtávolabbi területre szállították, minimálisra csökkentve az esetleges – az internáló hatóságok szerint – a frontvonal közelében végzett kémkedéssel, szökéssel járó biztonsági kockázatot. A korabeli nemzetközi konvenciók, így a Hágai Egyezmények és a Genfi Konvenciók, egyáltalán nem rendelkeztek a polgári internáltakkal kapcsolatban.¹⁰ Igaz ugyan, hogy a Vöröskereszt és a semleges államok képviselői viszonylag gyakran látogattak meg internálótáborokat a megfelelő bánásmód ellenőrzése végett, de – ahogy *Az újraírt háború* szerzői megjegyzik – „a Vöröskereszt küldöttei nem háborodnak

¹⁰ Az 1907-ben elfogadott Hágai Egyezmény 4–20. szakasza foglalkozik részletesen a hadifoglyok jogaival és a velük való bánásmóddal. Sok mindent alkalmaztak ezekből a civil internáltakra, de kimondottan a civil fogvatartottakkal kapcsolatos rendelkezés nem található a szövegben. Forrás: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/195> (Letöltve: 2018. 05. 25.)

A nemzetközi szerződések gyakorlati alkalmazásáról a korabeli magyar jogi irodalomban lásd: DR. LÓRÁNT ÁRMIN: *A hadifogolykérdésről*. Hedvig Imre Könyvnyomdája, Budapest, 1915. Különös tekintettel: 33–42. és 77–78. Forrás: http://mtdaportal.extra.hu/books/lorant_armin_a_hadifogolykerdesrol.pdf (Letöltve: 2017. 03. 22.); BODÓ JÁNOS: *A nemzetközi jogok a háborúban*. Schneller és Göschl Testvérek Könyvnyomdája, Nagybecskerek, é. n. [1914]. Különös tekintettel: 8–12. és 53. Forrás: http://mtdaportal.extra.hu/books/bodo_janos_a_nemzetkozi_jogok_a_haboruban_1.pdf (Letöltve: 2018. 05. 25.)

fel túlzott mértékben” a táborokban tapasztaltakon.¹¹ Bár a végrehajtó ország részéről alapvetően represszív szándék is meghúzódott vagy meghúzódhatott az internálási eljárás mögött, annak kiteljesítése nem volt ajánlatos, hiszen akkor a saját, más országokban internált állampolgárok fizettek volna érte. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az internálótáborokba kerültek ne mentek volna keresztül tengernyi megpróbáltatáson fogságuk ideje alatt. Éhezés, piszok, betegségek, járványok, az örök brutalitása és mérhetetlen unalom jutott osztályrészül a táborokba zárt civileknek.

Internálás Franciaországban

1914-ben, a hadüzenetek után tehát a szembenálló felek hatóságai a területükön tartózkodó ellenséges országok állampolgárait előbb lakhelyelhagyási tilalom alá helyezték, majd internálótáborokba zárták. Franciaországban már 1913-ban születtek bizalmas döntések arról, hogy milyen intézkedéseket kell alkalmazni a hadiállapotba kerülő országok állampolgáraival szemben, ám csak a háború kitörésének évében kezdték „gyártani” azokat a jogszabályokat, amelyek az internálás megkezdéséhez és a táborok felállításához vezettek.¹² Az intézkedések jogi alapját egy igen régi, 1849. augusztus 9-én elfogadott törvény jelentette, amely lehetővé tette a francia katonai hatóságoknak, hogy arról a területről, ahol ostromállapotot hirdettek, bárkit eltávolíthassanak, akinek lakhelye nem ott van.¹³ Témánk szempontjából az 1914. évi 2. számú dekrétum bizonyos cikkelyeit érdemes megemlíteni, amelyek kimondottan a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia állampolgáira vonatkoztak. Eszerint a Monarchia polgárai a hadiállapot beálltakor elhagyhatták volna az országot vagy a belső területeken meghúzhat-

¹¹ Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Anette BECKER: I. m. 64.

¹² Joël KOTÉK–Pierre RIGOULOT: *A táborok évszázada*. Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2005. 79.

¹³ JENEY Éva: A megosztó és megosztható múlt. I. m. 27.

ták volna magukat, ahol akár munkát is vállalhattak volna.¹⁴ Ennek ellenére 1914 augusztusában már menekülttáborokban vagy gyűjtőpontokon koncentrálták az országban rekedt nagyszámú külföldi, ellenséges államhoz tartozó állampolgárt.¹⁵

Franciaországban az augusztus 5-én elrendelt mozgósítással egy időben, a francia dokumentumokban osztrák-németekként említett személyek internálása is megkezdődött.¹⁶ Vízválasztónak az 1914. szeptember 1-jén kiadott belügyminiszteri rendelet tekinthető: ennek értelmében a német állampolgárok már nem, de az osztrák-magyar állampolgárok – belügyminiszteri engedéllyel – elhagyhatták volna az országot.¹⁷ Szeptember 12-től viszont már a Monarchia állampolgárai is internálásra kerültek, igaz, a nőket és a gyerekeket a kölcsönösség elvén haza lehetett engedni.¹⁸

Meg kell jegyezni, hogy ezeket az intézkedéseket az országban kialakult közhangulat is indokolta. A hadüzenet után a felfokozott háborús hangulatban a német és az osztrák-magyar állampolgárok személy- és vagyonbiztonsága veszélybe került. Több alkalommal előfordult, hogy az internálásra került osztrák-magyar állampolgárokat megtámadták (például Párizsban és Marseille-ben), szóban és tetteleg inzultálták, miközben a helyi gyűjtőpontokról elszállításra indultak. Sok esetben a francia rendőrség vagy a hadsereg védelmét kellett igénybe venni.¹⁹

1914 késő nyarán, kora őszén tehát egyre-másra gördültek a lezárt marhavagonok az ország nyugati és délnyugati részei felé. Ettől kezdve Franciaországban is gomba módra szaporodtak azok a táborok, amelyek feladata a belbiztonsági szempontból veszélyes elemek begyűjtése volt. Internálásukat a hatóságok hivatalosan azzal indokolták, hogy a területükön lévő ellenséges ország állampolgárai potenciális kémek, ugyanakkor

¹⁴ Uo. 28.

¹⁵ Ezt a folyamatot Jeney Éva 2014-ben megjelent tanulmányában még nem tekinti a tulajdonképpeni internálásnak.

¹⁶ Uo. 26–27.

¹⁷ Uo. 31.

¹⁸ Uo.

¹⁹ MNL OL K-148. Belügyminisztériumi iratok 1867–1944. Elnöki iratok. 36. tétel. Internálási iratok, 1915. 21377/1915. 36. f.

volt egy másik, igen lényeges indoka is: azoktól a 18 és 50 év közötti férfiaktól akarták megfosztani az ellenséget, akik katonaköteles korban voltak, illetve fegyverképesnek minősítették őket. Az internálótáborokat a frontvontaltól távol, általában valahol az ország belsejében vagy a tengerparton, félszigeteken hozták létre. Akárcsak Magyarországon, a francia hatóságok is igyekeztek az internált civileket valamilyen fizikailag jól körühatárolt épületben elhelyezni. Ez lehetett egykori gyárépület, iskola, szálloda vagy használaton kívüli kolostor. Földrajzi tekintetben Franciaország szerencsés volt, hiszen akár szigeteket, félszigeteket is igénybe tudott venni nagyobb mennyiségű fogva tartott személy őrzésére, spórolva ezzel az őrzésre kirendelt katonák/polgárőrök számán, illetve a tábor falainak felépítésére, szökésbiztossá tételére szánt pénzen.²⁰ Ugyanez az elv vezette a hatóságokat akkor is, amikor régi erődöket vagy laktanyákat alakítottak át internálótáborrá.

A francia internálótáborok rendszere négy elosztótáborra támaszkodott. Ezekben a táborokban osztályozták a külföldi (vagy hazai) állampolgárokat, és küldték a kijelölt helyre. A táborlakókat bekerülésük után általában négy csoportba osztották, amelyek a következők voltak:

- azok a magasabb társadalmi osztályhoz tartozó egyének, akiknek szoros megfigyelése indokoltá vált,
- gyanús, katonai szolgálatra alkalmas férfiak,
- olyan egyének, akik nem tartoztak az első két kategóriába, de biztonsági szempontból aggályosak voltak,
- prostituáltak.

Ezeket a csoportokat egymástól elkülönítve helyezték el a táborokon belül.²¹

A táborok adminisztratív irányítása és élelemmel való ellátása a közigazgatás magasabb vezetője, a prefektus²² feladata volt.

²⁰ Jean-Noël GRANDHOMME: Internment Camps for German Civilians in Finistère, France (1914–1919). *The Historian*, 2006/4. 794.

²¹ Uo. 795.

²² Franciaországban a megye vagy ennek megfelelő egység vezető tisztviselője, megyefőnök.

Több mint ötven tábort állítottak fel, amelyekbe körülbelül 60 ezer embert internáltak (ebből 40 ezer ellenséges országból származó férfit és családtagjaikat).²³ Egészen pontosan 58 tábort állítottak fel 1915 végére, ebből 55-ben tartottak fogva osztrák–magyar állampolgárokat is.²⁴

A táborok jellemzően túlzsúfoltak voltak. Egy 1915-ben hazatérő magyar internált elmondta, hogy egy szállodát jelöltek ki számukra, ahol mintegy 500 főt helyeztek el. Három nagy terembe 100-100 embert zsúfoltak be. Ágy nem minden fogva tartási helyen volt, gyakran szalmán kellett feküdni.²⁵

A fogva tartási helyeken a higiénés feltételek sem voltak jók, a tömegjárványok azonban 1918-ig elkerülték a franciaországi internáltakat. A legtöbb áldozatot a spanyolnátha szedte 1918-ban.

A francia internálótáborokról sok rossz hír érkezett Magyarországra, amelyet a magyar sajtó igyekezett propaganda-célra kihasználni. A legrosszabb híre magyar szempontból a garaisoni internálótábornak volt, ahol – egy 1915-ben hazaengedett, főleg nőkből álló csoport tagjainak tanúvallomása szerint – az osztrák–magyar állampolgárokkal a francia hatóságok meglehetősen rosszul bántak, többször veréssel és zárkával büntették őket, beleértve a nőket is. Később a francia hatóságok tervszerűbben és differenciáltan végezték az internálást: táborokat hoztak létre az egyedülállók, a családosok számára, sőt, esetenként nemzetiségek szerint különítették el az internáltakat. A háború második évében valamelyest javult az ellátás, és aki akart, megfelelő szaktudás birtokában vállalhatott munkát. Az így megszerzett pénzzel saját helyzetén könnyíthetett, például kiegészíthette a táborban kapott ételmezést.

²³ Joël KOTÉK–Pierre RIGOULOT: I. m. 81.

²⁴ Jean-Claude FARCY: I. m. 134.

²⁵ MNL OL K-148. Belügyminisztériumi iratok 1867–1944. Elnöki iratok. 36. tétel. Internálási iratok, 1915. 21377/1915. 37. f.

N. N. ismeretlen női személy feljegyzései a francia internálásból

„Az első világháborúval kapcsolatos kézíratos források a nagy egész kis darabkájának foghatók fel, voltaképpen háttértörténetek. Az egészet illetően nem tekinthetők pontos forrásoknak, azonban a részletekre vonatkozólag értékes adalékokat nyújtanak. Olyan tényekre világítanak rá, amelyek más típusú forrásokból nem vagy csak nehezen kerülnének napvilágra. Az esetek egy részében már a leírt események után keletkeztek, ami abból a szempontból szerencsés, hogy a cenzúra nem kurtítja, a szerzőt pedig az öncenzúra nem korlátozta.”²⁶

A fentiek az ismertetésre kerülő memoártöredék esetében is helytállóak. A forrás olyan időpontban veszi fel az események fonalát,²⁷ amikor a hatóságok már nagyrészt összegyűjtötték a hadviselő országok francia földön tartózkodó állampolgárait. A leírásban csaknem minden megtalálható, ami az első világháború során a civil internáltakra vonatkozó magyar levéltári forrásokban előfordul: a marhavagonokban való többnapos utazás, a városoktól távoli falvakban kijelölt kényszerlakhely, amelyet csak bizonyos távolságra lehetett elhagyni, a piszkos és túlzsúfolt szállások, elégtelen élelmezés, a hatóságok packázásai stb. Semmit nem kell elhallgatnia, kivéve, amit a jó ízlés diktál, hiszen nem kell tartani a tábori cenzúrától. Az egyetlen ellenfél az idő, ami kopottabbá teheti az emlékeket.

A közlésre kerülő forrásra kutatásaim során az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának első világháborús gyűjteményében bukkantam. Készítője francia kockás füzetlapokra jegyezte le a vele történeteket. A kurzív írással, fekete tintával (talán töltőtollal) teleírt lapok meglehetősen jó állapotban maradtak fenn, nem töredeztettek, a papír savasodásának nincs jele. Ennek megfelelően az írás kiválóan olvasható, nem halványult el. Néhol látható, hogy a tinta elmázolódott, ez azonban a szöveg olvashatóságát nem befolyásolja érdemben.

²⁶ KÖRNYEINÉ GAÁL Edit: Az I. világháború emlékei a népi kézíratos forrásokban és a szájhagyományban. *Studia Folkloristica et Ethnographia* 15. KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1985. 195.

²⁷ 1914. szeptemberi bejegyzéssel kezdődik.

Tagolás tekintetében a szerző mintha „fejezetekre” próbálta volna osztani írását. Ezeket római számokkal látta el, így a munka öt részből áll. Az egyes részek között általában van kapcsolat, azonban a római egyes számmal ellátott fejezet csak az ötödik oldaltól indul, ezzel olyan érzést keltve az olvasóban, mintha újrakezdené az írást.

Legvalószínűbb, hogy írója időrendi sorrendben kezdte felleveníteni emlékeit, majd általános leírásban folytatta azok papírra vetését.

Nevéről, koráról, valamint családi állapotáról semmit nem sikerült megtudni. Személyével kapcsolatban legalább annyi kérdés van, mint az egyes helyszínekkel. Korával kapcsolatban annyit megkockáztathatunk, hogy egy idősebb vagy talán egy középkorú nőről lehet szó, de erre is csak véletlenszerű utalásokból következtethetünk (egy helyen például azt írja: *„a túlságos temperamentumos fiatal nőt, rakoncátlan magaviseletük miatt büntetésből elhelyezték egy más, szigorúbb helyre”).* A francia települések nevét nem írja le, csak rövidítve, apró részletekből lehet kikövetkeztetni, hogy az ország melyik vidékére szállítják az összegyűjtött civileket.

Szerzőjének társadalmi állását tekintve valószínűleg az úgynevezett „jobb körökhöz” tartozhatott, de biztos, hogy polgári, középosztálybeli származású.²⁸ Művelt ember voltára utal – túl az irodalmi, zenei utalásokon – a választékos nyelvezet, az írás képe, a betűk formázása. Írása ugyanakkor itt-ott kuszává, zaklatottá válik. Családjáról vagy férjéről nem tesz említést, feltehetően egyedül internálták. Ráadásul egyetlen otthoni hozzátartozót sem említ. Arra, hogy mi módon került Franciaországba, szintén nem derül fény. Talán szabadságát

²⁸ Érdemes megjegyezni, hogy az írásban – ellentétben az első világháborús paraszti levelekkel, visszaemlékezésekkel – nincs semmilyen vallásos formula. Hanák Péter igen pontos meghatározását hívjuk itt segítségül, amelyet bár a szerző a polgári levelezés ismérveinek bemutatására szánt, de – talán különösebb melléfogás nélkül – a polgári visszaemlékezések stílusának, formuláinak értelmezésére is használhatunk: „a polgári korszak [...] perszonalizált levele egy szabályoktól kötetlen, az író egyéniségétől, izlésétől, hangulatától kialakított tetszőleges formán belül valamilyen rendező elv szerint szabályosan felépített írásmű”. HANÁK Péter: Népi levelek az I. világháborúból. *Valóság*, 1973/3. 82.

töltötte Franciaországban, hiszen ekkor a nagypolgári körökben már nem volt ritka a nyaralás mint szórakozás. Az is lehet, hogy munkából kifolyólag tartózkodott a hirtelen felbolydult országban.

Kérdés a forrás keletkezésének helye és ideje. A 13 oldalnyi visszaemlékezés nincs dátummal ellátva, mindössze római számokkal vannak egymástól elválasztva az egyes részek. A pontos datáláshoz a leírás szinte semmilyen támpontot nem ad. Nem a fogság legelső pillanatától fogva tudósít, vagy a visszaemlékezés kezdő (és talán befejező) részei esetleg elvesztek az idők során. Elképzelhető, hogy írója *már* az internálás alatt vezetett valamiféle naplót, de legalábbis feljegyzéseket készített az eseményekről.

A „hol” kérdésre szintén nehéz, de nem lehetetlen választ adni. Az alapvető nehézséget az adja, hogy a szerző valamilyen oknál fogva rövidítve adja meg tartózkodásának helyeit (V. F. vagy R., de ilyen is előfordult: „indultunk N-be”). Ezt tehette biztonsága érdekében is: ha egy motozásnál őrei kezére kerül a francia helyiségneveket tartalmazó iromány, vagy valamilyen utalást megértettek volna hányattatásaira, elkobozták volna tőle. Ám ennek ellentmond, hogy az internálótáborokban ritka volt a motozás, illetve néhány esetben mégis kiírta a települések teljes nevét (például Nogent-le-Rotrou vagy Nogent). Szintén ellene szól, hogy a szövegből az sejthető – ahogy már fentebb is említettem –, emlékeit hazaérkezése után írta le. A francia táborokból való levélküldés egyébként is igen szigorú volt, azokat a cenzúra csaknem minden esetben elolvasta. Arról nem is szólva, hogy biztonsági okokból egyetlen táborból sem hagytak kimenni levelet úgy, hogy azt feladója nem valamilyen ismert nyelven (angolul, németül, franciául) írta meg vagy a hatóságok nem tudtak a tartalom francia nyelvre való fordításáról gondoskodni.

Az útvonal feltérképezéséhez a szövegben megemlített településekből indultam ki. Ezek alapján ismert Párizs (szűkebben a Lycée Condorcet²⁹ épülete, amely az internálásra kerülő

²⁹ Híres középiskola Párizsban, amelyet 1803-ban alapítottak.

külföldiek gyűjtőpontjaként szolgált), ahol a szerző minden bizonytal a háború kitörésekor élt. A térkép alapján a következő ismert és térbelileg is reális állomás Nogent-le-Rotrou volt, pontosabban a város kaszárnnya. Majd egy olyan környékbeli helyszín, ahol hosszabb-rövidebb időt töltött, tulajdonképpen idillire festett körülmények között. Az itt eltöltött időről részletesebben is beszámol. Innen csak „R” betűvel jelölt, feltehetően Rodez nevű kisvárosba szállították azt a csoportot, amelyben hősnőnk is volt. Itt azonban igen rövid ideig tartózkodtak, a végállomás a V. F.-ként, illetve a szöveg elején V. Fr. de R.-ként említett Villefranche-de-Rouergue lehetett. Ebben a délnyugat-franciaországi, tízezer lelket számláló városban található tábor az egyik legjelentősebb volt a déli területen. Főleg családok elhelyezésére szolgált, majd 1916-tól kivételezett, főleg osztrák-magyar és német civileket tartottak itt fogva. Esetükben a kivételezetség azt jelentette, hogy a francia hatóságok frankofil beállítottságúnak nyilvánították őket.³⁰

A forrás töredékes volta ellenére is igen becses információkkal szolgál az internáltak mindennapjainak vizsgálatához. Primer forrásként tudósít a fogva tartási körülményekről, a szállásról és ellátásról, a munkavégzésről, kereseti lehetőségekről. Olyan apró érdekességekre is rámutat, mint hogy, szemben a magyar internálótáborokkal, a francia táborokban élők vásárolhattak bort, vagyis alkoholt.³¹ Képet ad a felügyelők és a táborlakók kapcsolatáról, az internáltak érdekérvényesítési lehetőségeiről, ezenfelül a helyi lakosság internáltakhoz való viszonyáról – a felkorbácsolódott idegengyűlölettől kezdve a gazdasági lehetőségek kihasználásán át a szolidaritás, humánus jeléig.

A forrás igen sok (esetenként részletekbe menő pontosságú) leírást közöl a helyi francia építkezési szokásokról, a vidékiek mentalitásáról vagy akár étkezési szokásairól, de még annak a vidéknek az időjárásai jelenségeiről is, ahol a tábor található.

³⁰ Jean-Claude Farcy: I. m. 174.

³¹ Ez utóbbira nincsenek egyértelmű adatok, de az eddig elvégzett kutatások szerint a magyarországi táborok kantineiben tilos volt alkoholt árulni. A városokban kényszerlakhelyre utalt, internált civilekre ez nem vonatkozott, ami számos probléma forrása volt.

Nem utolsósorban azért is számít unikálisnak, mert igen ritka az olyan forrás, amely hozzásegíti a kutatót ahhoz, hogy egy művelt, középosztálybeli nő szemszögéből lássa az első világháború alatt internált civilek szenvedéseit. E tekintetben – ha úgy tetszik – a munka a Nagy Háború egy szegmensének gender-history szempontú megközelítéséhez is hozzájárul.

Végül a szöveg feldolgozása során felmerült néhány technikai kérdésre szeretnék kitérni. Az eredeti kéziratos szövegben meglehetősen sok az utólagos betoldás, áthúzás. Az áthúzások esetében figyelmen kívül hagytam az áthúzott szöveget, akkor is, ha az az áthúzás ellenére is olvasható volt. A forrásban szereplő kiemelések az eredetivel megegyeznek. Az olvashatatlan vagy bizonytalanul olvasható szavakat * jellel jelöltem, zárójelben megadva a valószínűsíthető szót. A forrást a lehető legcsekélyebb változtatásokkal láttam el, megőrizvén a szöveg következetességeit, de nem követtem a forrásban fellelhető következetlenségeket, hibákat. Ennek megfelelően meghagytam a kor hangulatára jellemző szófordulatokat, az átírásnál a mai helyesírásnak megfelelő írásmódot alkalmaztam, a forrást tehát szöveghűen közlöm.

Naplórészlet³²

1914. szept.

V. Fr. de R.³³

Elmondhatjuk, megkezdődött fogságunk második, mindenesetre kellemesebb része. Ha eddig szerény nyaralás volt az élet számunkra, a második résszel megkezdődött a szenvedések láncolata. Bár eddig is faluhoz voltunk kötve és csak két kilométer távolság volt a szabad mozgás színtere, azon túl fegyveres polgárőrök, csendőrök revolverrel szorították vissza a felfedező induló kíváncsikat, félig-meddig mégis szabadnak éreztük magunkat. Amikor péntek reggel, minden előzetes bejelentés nélkül tudatták velünk: utazunk, akkor éreztük igazán, mi a számkivetettség. Egy független, szabadságszerető és szabadsághoz szokott emberrel így rendelkezni, mint egy gondolat nélküli állattal, igazán keserves volt. Nagyon-nagyon keserves könnyeket hullattunk, éreztük, vége az eddigi tűrhető állapotnak. Csütörtök este a hagyományos leves vacsora volt, ettől fogva vasárnap estig semmit sem kaptunk – hacsak a Nogent le Rotrou-i³⁴ kasszárnyában kapott darabka kenyeret nem számítjuk. A faluban nem adtak útravalót azon hiszemen, hogy Nogent-ban ellátanak; mi szintén ebben a reményben és a sietségben nem gondoskodtunk magunkról. Így esett, hogy háromnapi kényszerbőjtöt kellett tartanunk. Még a saját pénzünkön sem vehettünk semmit sem. A nagyobb állomásokon, ahol vendéglő volt, katonaság szorított vissza, és mikor vásárlás céljából kiszálltunk, *maguk a tiszték mondták*,³⁵ a mi részünkre nincs semmi sem. Néhány merészebb férfinak sikerült azonban betolakodni egyes helyeken a vasúti vendéglőbe, s ezek pénzért, de legtöbbször pénz nélkül rekviráltak kenyeret s más egyebet. Egy helyen, hol

³² A forrás lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár 257. fond. 1. ó. e.

³³ Minden valószínűség szerint Villefranche-de-Rouergue nevű városra utaló rövidítés, amely Franciaország déli részén (Aveyron megyében), Párizstól valamivel több mint 600 km-re található.

³⁴ Város Franciaországban, Eure-et-Loire megyében, Párizstól 160 km-re, délnyugatra.

³⁵ Kiemelés az eredetiben.

a vonat hosszasan vesztegett, a közel fekvő faluba rontottak be. A pék nagy megrökönyödésére a kemencéből kapták ki a kenyeret, s rohantak vissza a prédával. Egy más helyen megkint a szabadban, nyílt tűzhelyen sütöttek valami sültfélét – állítólag liba volt –, míg a gazdasszony a házba ment, csenték el a tepsiből, s már elindult a vonat, mikor a tulajdonos fájdalmas meglepetéssel konstatálta a liba hült helyét. Fájdalom, ebből csak a szemesebbeknek jutott. Szerencsére gyümölcserés ideje volt. A fák roskadásig megrakva gyümölcscsel, amikor tehát a rendkívüli hosszú vonat kisebb állomásokon, kint a vonalon megállt, vad hordaként rohant ki a nép. Loptak-raboltak, ahol érték. Jövőre bizonyosan nem hoznak annyi a fák, mert a gyümölcscsel együtt az ágak is lekívánkoztak a nagy rohamban. Sárga- és fehérrépát azok, akik a fákhöz nem juthattak, alma, körte, barack, szeder, mindent letaroltak. Még a nyers krumplis is megtizedelték. Az a néhány csendőr, aki velünk utazott, nem bírt velünk. Később már úgy védekeztek, hogy lezárták a kocsiajtókat, s mi csak sóhajainkat küldhettük a vonalon végigfutó gyümölcsfák után.

Mi, nők eleintén bosszankodtunk a rendetlenkedések láttán s a sablonos mondásokkal álltunk elő: „mit gondolnak felőlünk a franciák” stb. Később, látva, hiába várjuk délben is, este is a megvendéglést, a franciák teljesen magunkra hagynak, sőt bosszúból *készakarva éheztetnek*,³⁶ semmi hajlandóságot nem mutatva minket élelemmel ellátni, utóbb már neveltük kirohanásaikat, s maguk biztattak, hozzanak minél többet. Egy helyen egy kis leány egy kosár körtét tartott kezében, már nem emlékszem, kedveskedni akart-e vele, vagy egyszerűen csak árusítani. Pénzt ugyan nem kapott érte, körtéit ellenben pillanat alatt széjjelszedték, őt pedig majd agyon nem taposták. Mondta is szegényke, ezek nem emberek, ezek vadállatok. De a kiéhezett ember bizony vadállattá válik – akár osztrák, akár francia vagy más nemzetbeli. Én részemről nem éreztem annyira az éhséget, mint a többiek, különben is kisevő lévén. Egy

³⁶ Kiemelés az eredetiben.

tenyéryni darabka kenyérrel megvoltam. Ezt apró darabokra törtem, bizonyos időközökben bevettem egy-egy darabkát, akár az orvosságot, s elvoltam vele három nap. Eszembe is jutott Dickens egy regénye, amelyben ilyenféle módon szoktatják egy nevelőintézetben a gyermekeket a kevés evésre.³⁷ Amikor már útitársaim nagyon panaszkodtak az éhség miatt, elkezdtem kutatni útizsákomban, s felfedeztem benne egy darabka kőkemény sajtot. Néhány darab kockacukor is előkerült, s persze általános csemegézés lett belőle. Mikor pedig kevesellték, további kutatásaink eredményeképpen már csak darabka szappan, gyertyavég s egy doboz kézfehérítő került elő, melyeket tréfásan szintén felajánlottam. Ebbe azonban már nem mertek belekóstolni. Nagyobb baj volt az *éhezés a gyermekekre*,³⁸ kik még tejhez is csak egy ízben jutottak. Bár a férfiak látszólag könnyebben vették a dolgot, s különösen az út elején folytonosan vicceltek, tréfálkoztak, szomorú gondolatainkat még a gyönyörű vidék, melyen vonatunk keresztülbaktatott, sem tudta eloszlatni. Más körülmények között valódi élvezet lett volna ez a hosszú út, ragyogó napsugaras időben, így is, rossz előérzetünk dacára is, feledhetetlen benyomást tett a csodaszép, változatos vidék. Nagy reményekkel indultunk útnak, különösen a férfiak, kik a faluban a nehéz aratási munkáknál segédkeztek, s ez a testi munkához nem szokott embereknek roppant fárasztó volt. Gyakran neveltünk esténként, amikor hazajöve holtfáradtan erősködtek, soha többé nem mennek a parasztokhoz dolgozni, annyira kimerültek. Tényleg az ottani nép jól kihasználta munkaerejüket, a legnehezebb munkákat sózva rájuk, hozzá még időn túl is dolgoztatva. Nemcsak az aratási munkáknál segédkeztek azonban, hanem a kőbányákba is elküldték, ahonnan aztán már dél felé visszaszökdöstek és inkább lemondtak a különben is gyenge napszámról. De hogyan hagyták volna ott az íróasztalhoz szokott úriemberek a kötözést, mikor még az erős tiroli professzionisták is elégedetlenkedtek, mondván, „ilyen gyöngye táplálás mellett nem bírják a munkát”. Most azt hit-

³⁷ Utalás a *Twist Olivér* című regényre. Dickens 1837–1838-ban folytatásokban közölt műve 1843-tól magyar fordításban is elérhető volt.

³⁸ Kiemelés az eredetiben.

ték – a falu maire-je³⁹ is ezzel biztatta –, délvidékre visznek le, Bordeaux tájékára, szüretre. Ott lesz csak jó dolgunk. Könnyű munka a szőlőszedés, még könnyebb [a] szőlőévé (képzeletben már az összes délvidéki szőlőt megdézsmálták), jó koszt és még fizetség is jár majd, lesz dohányra való, ami nagyon fontos volt, hisz mindenki fogytán volt a pénznek. Tudni kell, hogy olyan pénzsűkében volt a legtöbb ember, hogy egyik társunk kijelentése szerint három frankkal a zsebében, melyet kétnapi nehéz napszámmal szerzett, úgy érezte magát, mintha 300 frank lett volna a zsebében. Nem is volt aznap nagyobb úr nálánál. Csak úgy szórta a „sous”-kat,⁴⁰ ennek is, annak is dohányt, cigaretát vett, s mindenkinek kölcsönt ajánlott fel. Utazásunk első huszonnégy órájában csak megvöltünk valahogy, mindig remélve, a következő nagyobb állomáson terített asztal vár ránk, de a második nap és éjjel már kissé furán festett. A sok kiéhezett és kimerült ember hol ide, hol oda dült, s a legkülönbébb helyzetekben aludta át az éjszakát. Takarónk négyünknek volt egy, s mikor csodálkozva kérdeztük a tulajdonostól, hogy jutott hozzá, ravasz mosoly kíséretében mondta: „Das hat’ ich vom Bauern gestohlen.”⁴¹ Ugyanis amikor egy parasztnál dolgozott, elkölcsönözte, de elutazásunkkor elfelejtette visszaadni. Így romlottak az erkölcsök a nyomor révén. Pedig a fiatalember állítólag egy gazdag bécsi szállótulajdonosnak a fia. Vasárnap reggel reméltük megérkezni s szép szőlőhegyek vidékére, ahol majd megkezdődik az „Eldorádó”, helyett, elhagyva a szőlőtőkés csendéleteket – nekünk ezek voltak inkább, mint „tájképek plein air-ben” –, szépen bekocogtunk majd egy napi késéssel – a szürke vidéki városba, hol szürke lett számunkra az élet is. A kisváros egész közönsége kint volt a vonatnál, de nemcsak ott, hanem az egész hosszú, majd egyórás úton, amíg barakkjainkhoz értünk, kíváncsi ellenséges indulatú, gúnyolódó néptömeg fogadott. Hát igaz, kissé furcsán festettünk gyűrött ruháinkkal, kimerülten, kedvetlenül, cókmojkjainkkal megrakva. Mint egy sereg fegyenc, úgy vonultunk végig az utcákon

³⁹ Polgármester (francia).

⁴⁰ A sou a frank váltópénze.

⁴¹ „A paraszttól loptam” (német).

katonák és csendőrök fedezete mellett, a közönség gúnyos megjegyzései mellett. A városon túl, egy parasztház előtt egy férfi dühös, majdnem állati morgással fogadott, s szinte fojtogatásra készen ugrott felénk.

Amilyen szépen fogadtak az előbbi faluba érkezésünkkor a hatóság emberei (persze akkor még Ausztria–Magyarország nem üzentte meg a háborút Franciaországnak, s így nem tartottak ellenségeiknek – csak ellenségük plátói szövetségesének), oly rosszakarattal fogadtak itt. Menetünk élén a „sous préfet”,⁴² a „commissaire”⁴³ s mások haladtak, fülünk hallatára mondta a préfet társának: „már mozogni sem mernek itt az én kezem alatt”. Hogy mily leverő hatással volt reánk nézve, amikor bevonultunk a jövőendő otthonunkba, amelyből ki tudja, mikor szabadulunk meg, azt le nem lehet írni. Egy óriási fahodály lett kijelölve számunkra kint, a város végén. Valamikor gyárépület volt, úgy mondják, műtrágyagyár, de már tizenöt év előtt beszüntették a működését. Lehet gondolni tehát, milyen állapotban van. Két részből áll. A nagyobbikban a férfiak körülbelül 600-650-en, a kisebbikben a nők és gyermekek 150 körül. Ha még csűr lenne, akkor fejedelmi volna, de valami szárítókamra lehetett. Óriási magas, a tető alatt egyméternyi üresség, amelyen a szél és hideg szabadon hatol be. Az oldalfalak és a tető mindenütt lyukas, hézagos, természetes hát, hogy semmi meleget nem tart. A fal mellett kétoldalt szalma, és ide hajtottak be, hogy ki-ki hálóhelyet csináljon magának. Nagy lárma és csepetaté után végre mindenki megtalálta a helyét, de vacsora az még mindig nem volt. Végre sötét este, 8 óra körül, mikor már nagyon zúgolódott az éhes társaság, kijelentették, kész a vacsora. Egy fabódéban, mely konyha gyanánt szolgál, osszák ki az ételt, mely már messziről illatozott, mivel szerencsésen elkozmasították. A már említett csiriz volt, melyet rizsnek állítottak, akik készítették. A legtöbbje agyonéhezve elfogyasztotta, habár orrfintorgatások kíséretében, én és sok más társnőm lemondunk élvezetéről, tovább gyakorolván magunkat a koplalásban.

⁴² Alprefektus, a prefektus helyettese (francia).

⁴³ Megbízott tisztviselő (francia).

Itt volnánk tehát, úgy mondják, 150 kilométerre a spanyol határtól, egy másik völgykatlanban, mely ék alakban fut össze előttünk. Két oldalon hegység, egyik oldalon folyóvízzel,⁴⁴ a másikon mély árok, tovább országút. Valóságos egérfogó: ha itt a rosszakaratú, ellenséges viselkedésű délvidéki nép megrohan, nincs menekvés. Hallottunk is már olyan megjegyzéseket: „agyon kellene ütni őket” – „le kellene lődözni...” Szép kilátások a jövőre nézve...

[...]

Fentebb azt írtam, Osztrák–Magyarország [sic!] még nem üzent meg a háborút Franciaországnak. Mi az ottani újságokban úgy olvastuk, s csak itthon tudtam meg, hogy fordítva helyes a dolog: a franciák üzenték meg a háborút.⁴⁵

I. Te azt írod, a háború mártírjai közt vagyok én is! Nem a háború, az élet mártírjai közt.

Mi az a négy hónapi szenvedés a félszázadhoz képest, amit keresztülszenvedtem. Hároméves koromra esik első visszaemlékezésem, és már ez is fájdalmas.

Most arról írok, ami még az étkezésnél is rettenetesebb volt, a lakás- és alvásról. Párizsban a Lycée Condorcet-ban⁴⁶ három napon keresztül, nappal a nyitott udvarban, a puszta földön gubbasztva ezernyi nép között, éjjel pedig az óriás tornacsarnokban a félelmetes porrétegbe ásva 300-400 asszony és gyermek hangyabolyszerű nyüzsgése és az idegeket próbára tevő zsongása, lármája mellett. Egész éjjel gyermeksírás, úgy hangzott, mint egy akolba szorult birkanyáj bégetése veszedelem idején. De milyen angyali zenének tűnt ez fel később, a csőcselék másnapi, éjjeli rohamához hasonlítva. Reggelre kelve

⁴⁴ A település folyója a L’Aveyron.

⁴⁵ Franciaország 1914. augusztus 11-én üzent hadat a Monarchiának.

⁴⁶ 1803-ban alapított középiskola Párizs 9. kerületében, a Gare Saint Lazare közelében.

alig tudtuk kitisztogatni magunkat a csúf, barna fatörmelék porától, mely fülünkbe, orrunkba, de még szemünkbe is behatolt. Első este könnyek csordultak ki szemeimből, mikor a rendőrök behajszoltak, s ott egymás hegyén-hátán kellett befeküdni abba a sertéseknek való porfészekbe. Egy lengyel zsidó család mellett közvetlen közelben, fej-fej mellett töltöttem az éjszakát. A falun, ahová három nap múlva természetesen marhaszállító kocsikban kitelepítettek, már az iskolaépület volt előkészítve számunkra, értsd: egy-két szekér szalma volt szét-szórva a helyiségekben. Ide már csak nyolcvanan jutottunk. Én 13-ad magammal egy kis egyablakos szobába, ismét test-test mellett 10 napon át, szomszédnőm minden lélegzetvételét felszívva. Borzasztó volt. Tíz nap múlva a túlságos[an] temperamentumos fiatal nőket, rakoncátlan magaviseletük miatt, büntetésből elhelyezték egy más, szigorúbb helyre, s így a szobában másodmagammal maradtam volna. A „maire” helyettese, egy rendkívül finom lelkű, kedves francia egyetemi tanár jóvoltából (talán az egyetlen az egész idő alatt, aki valódi jóakarattal kezelt bennünket), külön szobákat kaptunk mi, nők. Ez is csak az előbbi nyomorúsághoz képest volt jó, máskülönben elég kellemetlen volt. Én egy „cidevant”⁴⁷ özvegy fűszeresnéhez jutottam. Érdekes, francia vidéki öregasszony. Nem paraszt és nem úr, olyasféle, mint nálunk valamikor a jobb mesteremberek feleségei. Tiszták, egészségesek, jólétben. Fehér főkötőikkel elég intelligensek, de szűklátókörűek, és vakon hisznek minden hamis újsághírnek, amivel a francia lapok elárasztják őket a németek és most már a mi rovásunkra is. Alig győztem meghazudtolni újsághíreiket, ugyancsak ki kellett fejtenem, fájdalom, nagyon is szerény szónoki tehetségemet, hogy félig-meddig is ellensúlyozhassam a rágalmak hatásait.

II. Az itteni nők rendkívül tevékenyek, sőt lehet mondani, fősvények, ebben az özvegyasszonyok falujában, mint ahogy én elneveztem. A férfiak, úgy látszik, korán halnak Franciaországban. Jókat nevettem háziasszonyomon, ki még a vízzel is takarékoskodott, amennyiben a mosakodáshoz egy

⁴⁷ Régimódi (francia).

parányi kancsóban azt is csak félig adta. Egy ízben friss vajjal akartam kedveskedni, amit a bérlónél a munkámért kaptam. Viszonzásképp előkotort a faliszekrényből egy üveget, melyben egy ujjnyi almabor volt. Ebből öntött a pohárba egy keveset, jó sok vízzel. De már hogy ez az ecetes lőre jó lett volna, azt nem merném mondani. Máskor meg mogyorótisztítás közben találtam. Dehogy kínált volna meg egy szemmel is – az, úgy látszik, hiányzik a francia háziasszonyok kódexéből.

Saját kis, udvar nélküli házában lakott egyes-egyedül. Érdekes egy ilyen észak-franciaországi falu, kis földszintes és emeletes, terméskőből épült házaival, majdnem minden udvar nélkül. Az ember egyenesen a szobába lép be, mely egyszersmind konyha is, a hagyományos kandallóval, mely felett üst csüng. A kandalló mellett mindenütt még hordozható tűzhegyek is vannak, melyeket faszénnel fűtenek. Nagyon praktikus. Innen, ha emeletes a ház, falépcső visz fel az emeleti szobába, mely inkább padlás, mint szoba. Alacsony, zezugos és ablaka a padlónál kezdődik. Oly könnyedén vannak ezek a házak építve, rossz ajtók, egyes ablakok, zsaluk vagy fatáblákkal, hogy az ember csodálkozik, hogy bírják a telet, mely, mint mondják, ott is elég rideg. Az ablakokban sok a virág, a virágok mögött vagy az ajtóknál mindenütt egy-egy pirospozsgás öregasszony. Én mindig a mesebeli házra gondoltam, amelyet Jancsi és Juliska fedeztek fel az erdő közepén, mikor a háziasszony fehér bőbitájával és fehér kötényével elém jött. Nagyon kedvesen elbeszélgett velem, de ha belejött a „patois”-ba,⁴⁸ az ott szokásos tájszólásba, akkor hiábavaló volt francia nyelvtudásom, oly magasba nem tudtam követni, és kénytelen volt magát megerőltetve tisztán és lassan ejteni a nehéz felfogású magyar előtt a szavakat. Visszatérve a lakásviszonyokra, eleintén nagyon leverő hatással volt ránk, hogy a házak teljesen lakatlannak látszottak. Ajtók, ablakok légmentesen lezárva, a csinos előkertek telve virággal, de embereknek nyoma se volt sehol. Nagy részvétellel mondtuk: „szegények bizonyosan a háború elől menekültek biztosabb helyre”. Íme, egy hét múlva megelevenedtek ezek a titokzatos

⁴⁸ Nyelvjárás, tájszólás (francia).

házikók. Lassanként előmerészkedtek az emberek, félve dugták ki a fejüket, és amikor megbizonyosodtak, hogy nem emberevők a jövevények, megnyugodtak.

III. Csak később, társalgás közben árulták el, hogy féltek, mert az a hír volt elterjesztve köztük: „a poroszok törtek be”. Mi meg tőlük tartottunk, hogy fognak fogadni. Mi mindig a „vas-villáiktól” féltünk. Hamar megbarátkoztunk azonban, egyrészt mert nagyon udvariasak voltunk, még a csecsemőknek is előre köszöntünk, édes mosoly kíséretében, másrészt elég pénzt hagytunk ott. Első dolguk volt, különösen a férfiaknak, falusián kiruházkodni, parasztzekét, nadrágot, fapapucsot vásárolni, hogy megkíméljék az egyetlen jó ruhadarabot, amit magukkal hoztak, másrészt paraszti munkára készülődtek, ehhez pedig nem való a finom cipő. Az udvariasságra még falragaszokon is kioktattak, amelyben kihirdették, hogy a legelőzékenyebbek legyünk a falusiak iránt. Meg is jártuk vele, mert egy anyóka nagy haragosan fordult felénk köszönés közben: „én magukat nem ismerem”. * Szobám berendezésére visszatérve, ez bizony elég hitvány volt. A fűszerüzlet raktárhelyisége volt ez, s még most is telehordták üvegek, zsákok, kosarak tömegével, melyeket évtizedes por lepert. Az ágy ősrégi bútordarab, mint ahogy itt minden régi. Különös kegyelettel vannak a régi dolgok iránt. Meglepő szép szekrényeket, mennyezetes ágyakat, ebédlőszekrényeket láttam, mind-mind nagyapai-anyai örökség. Szép porcelán stb. mindennapos, nem úgy, mint nálunk, ahol csak az újszerű után kapnak az emberek. Már az ágyban lévő ősrégi, molyette pokrócokat szívesen elengedtem volna, mert semmi meletget nem adtak. Azonkívül fejem felett a mennyezet nagy darabon át volt szakítva, s ezen az éjjeli friss hideg csak úgy tódult be. Egy parányi kis mosdó és a már említett kis, félig telt kancsó volt a többi felszerelése a szobának. Három hét múlva ennek a „paradicsomi” állapotnak is vége szakadt. Egy reggel arra ébredtek, hogy valaki a nevemen szólít. Az utcáról kiáltott fel hozzám társnőm, hogy készüljek azonnal, mert indulunk, hová? Azt maga sem tudja. Én ijedtemben azt sem tudtam, mihez kapjak. Szerencsére végtelen kevés holmim volt, mert kofferemet Párisban kellett hagynom, ezt összekapva siettem

le az iskolaudvarra, hol már nagy sürgés-forgás volt. Éjjel jött a parancs, lovas csendőr hozta a prefektúráról,⁴⁹ hogy 8-kor indulunk N.-be, mert a mi helyünkre francia sebesülteket hoznak. Mások szerint az amerikai nagykövetség óhajára, amely védelmébe vett,⁵⁰ visznek délre, miután a harctér nagyon közel van, s nekünk mindig – már nem emlékszem – hány kilométer távolságra kell attól lennünk.

IV. Keserves érzésekkel búcsúztunk a kedves falutól, mely a számkivetetteknek oly barátságos hajlékot adott. Kedves bér-lőnőimtől a hirtelen távozás miatt pedig el sem búcsúzhattam, csak emlékemben őrzöm részvevő, jóindulatú ragaszkodásukat. Sokszor mondták könnyes szemekkel: „hisz mi nem vagyunk okai a háborúnak, mi testvérek vagyunk, s ellenségként kell szemben állnunk”. Ne gondoljuk azonban, hogy ez a két-három kivétel alkalmazható az egész francia közönségre. Már egy másik, idősebb nő, bár végig nagyon udvariasnak mutatkozott, búcsúzás alkalmával úgy eltűnt, hogy az egész faluban sem tudtuk felfedezni. Nem akart az ellenségnek kezét nyújtani. Előtte való este nagyon rossz híreket olvasott az újságban, s roppant méreggel, dühhel mondta előttünk: „Et tout cela pour ce petit bonhomme.”⁵¹ Ezt Vilmos császárra értette, kit a franciák kivétel nélkül gyűlölnék. A kedves egyetemi tanár gondosságából mi, nők az ott divatos kétkerekű kocsikon indultunk útnak a 15 kilométernyi távolságba eső „N.”-be,⁵² a férfiak pedig gyalogszerrel. A pék néhány kenyeret osztott ki, ezt azonban a kolóniánkban lévő élelmes lengyel parasztok zsákmányolták, kik ezenkívül, élelmességük jeleként, még tányérokat, evőeszközöket és vizescsöbröket is vittek emlékül magukkal. Mi azon hitben, hogy majd ellátnak „N”-ben a hosszú délvidéki utazáshoz élelmiszerral, nem kaptunk a kenyéren és nem is vásároltunk. No, meg is jártuk, mert a gyönyörű kociút után,

⁴⁹ Franciaországban a vidéki rendőrség.

⁵⁰ Franciaországban az internált ellenséges állampolgárok jogi védelmét – az eddig elérhetővé vált források szerint – az USA, a Nemzetközi Vöröskereszt, illetve esetenként Dánia látta el.

⁵¹ „És mindezt e miatt a kicsi ember miatt.” (francia)

⁵² Feltehetőleg Nogent (-le-Rotrou).

mely a legszebb erdei utakon vitt végig, N-be⁵³ érve mi sem várt minket. Egy óriási kaszárnya udvarán találkoztunk a többi falvakban szétszórt internáltakkal, de egy-egy darabka kenyérnél többet nem kaptunk a kijelentésük szerint háromnapra útra. Venni nem lehetett, mivel katonák vigyáztak minden lépésünkre, ellenben katonai rend szerint sorakoztattak és osztottak be az elutazáshoz, úgyhogy déli 11-től délután 4-ig kellett így haptákban állni. Ekkor megindult a menet az egyóránnyira fekvő állomáshoz, csomagokkal a karunkon, hátunkon. Én, bár kevés holmim volt, se bírtam volna, annyira el voltam csigázva a sok álldogálástól és éhségtől, egy jóképű, becsületes kolozsvári egyetemi hallgató segítségével tudtam csak az állomásig elvergődni. A katonák miatt, akik kísérték, bizony ott maradt volna kis holmim az utca porában.

V. Az állomásra érve, kitereltek messzire, a nyílt pályára, hol ismét órákig kellett várakozni, míg vonatunk megérkezett. Időközben beborult, sötét fellegek borították az eget, az eső csepegni kezdett, s mi nagyban remegtünk egy jókora égi háború kitörésétől. Szerencsére elvonult felettünk, s végre sötét este vonatunk is bedöcögött. A fiatalság annyira megrohanta, túrheterlen izgatottságában kis híja, hogy fel nem borította a vonatot. Szerencsétlenség is történt, amennyiben egy fiatalembernek az ujját az ajtó közé szorították. Amikor egy nagyobb állomáson, ahol a vöröskeresztesek kirendeltsége tartózkodott, odament, és kérte, kössék be vagy legalább antiszeptikus szereket adjanak, nehogy vérmérgezést kapjon a zsebkendőtől, melylyel ideiglenesen átkötötte ujját, egész hidegen, ridegen elutasították, mondván: „csak a magunk katonái részére állunk rendelkezésre”. Ilyesmi, azt hiszem, nálunk elképzelhetetlen. Fel is voltunk nagyon indulva ellenük, de semmit nem tehattünk. Szerencsére a természet segített, s a sebesült ujj gondozás híján is meggyógyult hetek múltán. Utazásunk elején igen hangos volt a társaság. A sok ausztriai fiú, kik egész hónapon át a faluban reggeltől estig daloltak, fütyültek, lármáztak, úgy, hogy a franciák mondták is megrovóan: „nemigen sajnálják harcoló

⁵³ Minden bizonnyal Nogent-le-Routrou.

honfitársaikat, ha ilyen szertelen jókedvük”, a vonaton is vicceltek, tréfálkoztak, mulattak. Amint azonban az éhség erőt vett rajtuk, és a háromnapos úton semmi enivalót nem kaptak, nagyon elcsendesedtek. Utazásunk megkezdése előtt csütörtökön este kaptunk egy kis leves vacsorát, és attól kezdve vasárnap estig, amikor V. F.-ba⁵⁴ érkeztünk, semmit sem. Vasárnap reggel 9 körül megérkeztünk R-be.⁵⁵ Már éppen halálra fáradtan ki akartunk szállni a kocsikból, amikor újra visszaparancsoltak, s most ismét megindult a vonat, de ezúttal visszafelé. Tévedésből idáig hoztak, s most ismét öt-hat órai utat kellett megtennünk. Délután 4-kor végre célhoz értünk. Itt kezdődik száműzetésünk második, mégpedig keservesebb része, melyet majd legközelebb írok le az élményekkel együtt.

Hogy mennyire beváltak rossz sejtelveink, az hovatovább mindjobban kitűnt. Mindjárt megérkezésünk után beszédet intéztek hozzánk, melynek veleje az volt, úgy bánnak majd velünk, amint mi viselkedünk, alá kell tehát vetnünk magunkat szó nélkül minden rendeletüknek. A gyár területét nem szabad elhagynunk – nehéz is lett volna, hisz a kapunál állandóan ott tartózkodott néhány „garde civile” – legtöbbször csendőrökkel megerősítve (Ennek dacára is volt néhány szökési kísérlet miről később lesz szó). Újságot büntetés terhe alatt olvasni nem szabad, sőt, még beszélni sem szabad a háborúról, még kevésbé kérdezősködni felőle a reánk felügyelő csendőrök és polgárőröktől. Írásainkat, levelezésünket, értéktárgyainkat beszolgáltatni. Egyáltalában vizsgálat lesz. Már előbbi tartózkodási helyünkön is megmotoztak, nincsenek-e fegyverek nálunk, most meg remegtünk, még alaposabban vizsgálnak majd át. Annál is inkább remegtünk, mert társaink – kik már keresztülestek a vizsgálaton – mondták: tőlük elvették pénzüket, csak néhány frankot hagyva náluk. Néhányu[n]knak ruhánkba volt bevarrva kis összeg pénzük, s most, hogy a megmotozástól kellett tartanunk,

⁵⁴ Feltehetően Villefranche-de-Rouergue.

⁵⁵ Az „R” betűvel jelölt település azonos lehet a közép-franciaországi Aveyron megye székhelyeként működő Rodez-val. A csaknem 20 ezer fős város több mint 600 km-re található a francia fővárostól.

ki kellett bontani, s a megőrzés végett szétosztani ismerőseink között, kik már túlestek a procedúrán, nehogy minket is megfosszanak tőle. Szerencsére vagy nem volt igaz a dolog, vagy megunták az alaposabb kutatást – a harmadik napon, amikor rám került a sor, egyszerűen megkérdezték, van-e pénzem, és mennyi –, s nálam hagyták. Igaz, hogy akkor már hazugság nélkül mondhattam, csak 40 frank van nálam. Később hallottam, más kolóniákban tényleg levontak az élelmezésre egy bizonyos összeget, ott aztán annnyival jobb is volt az étkezés. Írásainkat sem adtuk mind át, inkább eldugtuk a szalmába vagy bevarrtuk ruháinkba. Így is hoztam aztán haza még kalapomba is bevarrva egy csomó jegyzetet, aminek ugyan nem sok hasznát veszem. Inkább emlékezet után írom mostani soraimat. Az előbbi szabad járás-keelés korlátozása is nagyon nehezünkre esett. Most csak a bódé körül járkálhatunk, mi bizony elég egyhangú volt. A faluban reggelenként pénzünkért tejet, kávét kaphattunk. Itt hiába kívántuk a reggelit, kissé hosszúnak találva a két leves közötti szünetet, sehol semmit sem kaptunk. Az első napokban teljes volt a bojkott, óreink részéről semmihez sem juthattunk sem ingyen, sem pénzért. Ekkoriban a németek nagyon közel jártak Párishoz, s e fölötti idegességüket nekünk kellett megszenvednünk. Voltak apró gyermekek, kik a tejet nem nélkülözhatték, ezekre 2-3 napi tejhiány is nagy hatással volt. Elgyengültek, összeestek, sápadtak voltak. Az emberek eleintén csak türelmesek voltak, de mikor látták, semmire sem mennek vele, lázongani kezdtek, erős kifejezések kíséretében követelték, vagy hozzanak tejet, vagy engedjék az asszonyokat vásárolni. Egy apa, ölbe kapva alélt gyermekét, kétségbeesett dühében odakiáltotta a csendőröknek: „Itt van, öljék meg inkább, de ne kínozzák. Én nem nézhetem, hogy éhen veszik a gyermekem.” Csakis erre és ehhez hasonló jelenetekre kerítették aztán tejet, és azontúl, bár szűken, de legalább a gyermekek részére mindig volt, habár jól megkeresztelt tej.⁵⁶ A naponkinti kétszeri híg leves eledel bizony nagyon is vékony volt, s kívántunk valami tartalmasabbat is. Pár nap múlva meg is nyílt a kantin, hol méregdrá-

⁵⁶ Megkeresztelt tej = vízzel erősen felhígított tej.

gán vásárolhattunk reggelenként feketekávét. Tejes kávét azon a vidéken, úgy látszik, nem ismernek. Jó busás áron kaphattunk azután sajtot, sültet, rántottát, de miután pénzünkkel nagyon kellett takarékoskodni – nem tudván, meddig tart fogságunk, nemigen engedhettünk meg magunknak holmi sült evéseket. Annál is inkább nem, mert pl. egy-egy szebb és nagyobb darab sültért 5-10 frankot is elkértek. Így bizony négy hónapon keresztül csupán egy kis feketekávéval, egy kis vajjal, sajttal-csokoládéval pótolgattam a hiányzó jókat – ebédet-vacsorát, erősen besóztva pénzünket, de még ebből is segítve azokat, kiknek még ennyire sem telt. Sokan megpróbáltak írni, sürgönyözni, de se pénz, se levél nem érkezett válaszképpen, így én részemről meg sem kíséreltem az írást. – A kantinosné, egy óriás kövér, mutogatni való asszony, jól megszedi itt magát az „ellenségtől” – kit nem sajnál kizsarolni. Első napokban, még nem volt engedélye, titokban árusított. Uzsoraáron adta a bort, kávét, dohányt s más egyebet, de még ezt is csak kegyképpen osztogatva, legtöbbször még durvaságait is el kellett tünnünk. Mikor már szabad volt árusítani, akkor is visszaélt szorult helyzetünkkel, mire feljelentették. Ekkor a sous-préfet visszavonta tőle az engedélyt, nemcsak a drágaságért, de az elmondhatatlan piszokért is, amely a kintinban uralkodott (egyben konyha, söntés, étterem, hálószoza stb.). Az asszony annyira sírt, toporzékolt dühében a bosszúból, most már ő nem akart semmit sem adni, ami ránk nézve még a drágaságnál is rosszabb volt. No, de a pénzvágy erősebb volt a bosszúvágnál, és mihamar ismét szipolyozott a drága kis francia nő. Rembrandt ecsetjére méltó volt egy ízben a sertésölés és hurkafőzés. Nekünk, akiket az unalom emésztett, minden szellemi szórakozás híján tengetve életünk – minden legcsekélyebb változatosság életszükséglet volt –, ez pláne fejedelmi szórakozás. Futottunk is az első sertésrőfögésre a hang irányában, a kintin elé. A rőfögésből azonban fülsüketítő, velőtrázó sikongatás lett. Az ügyetlen parasztok, nem, mint nálunk a böllérek egy pillanat alatt végeztek áldozatukkal. Majd egy negyedórai kinzás után vették a szélrózsa minden irányába fröccsent inkább szét, mint az odatartott edénybe. Meg is jegyztük, nem ennénk ebből az agyonkinzott pecsenyéből. Este

aztán a hulladék húsokat, de inkább csontokat és inakat egy nagy piszkos üstben főzték kint a szabadban. A piszkos, szurtos parasztok, piszkos fadarabokkal keverték szünet nélkül a boszorkányüstöt, ravasz mosolyaikon át elárulva titkos gondolataikat: „mennyit fognak ők most ezen nyerni az ellenségtől”. A közönség pedig felségesen mulatott főzés közben. Körülállták a katlant, s a férfirész itt is a humort képviselte. Mindenkinek el akarták venni étvágyát, s a legcsekélyebb tréfa az volt, a patron⁵⁷ beleejtette tubákos dobozát (tényleg a franciák még tubákolnak – lehet, csak kivételesen –, miben megegyeznek kedvelt szlávjaikkal, mert nálunk meg a tótok közt vannak ennek az étvágygerjesztő szép szokásnak hódolói), s úgy kellett kihalászni piszkos kézzel. Persze akik ezt mesélték, vettek elsősorban a leszólt, de ritka eledelből. Az ilyen kedélyes események azonban ritkaságszámba mennek, s mi ismét visszaesünk szomorú, kellemetlen helyzetünkbe. Este 8-kor mindenkinek szalmáján kell feküdni, kezdődik az inspicálás.⁵⁸ Csendőrök arcunkba világítva járnak a hálótermet, hangosan számlálva, helyén van-e mindenki. – Ezt éjjel és kora reggel több ízben is megismételték. Reggel kürtszó hív fel „appel”-re⁵⁹ – névsorolvasásra, órákig kell álldogálni, míg ránk kerül a sor. Néha tréfás kedvében van a „komiszárius úr”, s nagy feneket kerít a dolognak. „Toutes les femmes”,⁶⁰ ez a felhívás. A csendőrök visszaszorítják a kíváncsi-an előretolakodó férfiakat – mi pedig feszült érdeklődéssel várjuk az eseményeket – már-már azon titkos reménységgel, hogy hazakerülünk, de meg azzal is – Isten őrizz –, talán ismét tovább, újabb vándorútra. Úgyis folyton járnak a hírek: ma Angliába visznek, holnap Spanyolországba, Gibraltár, Korzika vagy Afrikába, sőt Amerikába is – így örök nyugtalanság az életünk. Hosszú várakozás után, mikor kíváncsiságunk a tetőpontra hág, egyenkint nevünkön szólít, katonás rendekben sorakoztat, még jól meg is bosszant, ha a sor nem vonalegyenességű. Egynéhány nő, felfogva a helyzet komikumát, oly feszes tar-

⁵⁷ Gazda, főnök (francia).

⁵⁸ Ellenőrzés (latin).

⁵⁹ Sorakozó; létszámolvasás (francia).

⁶⁰ „Az összes nő!” (francia).

tással perdül be a sorba, ügyesen szalutálva, hogy alig bírjuk a nevetést elfojtani, s ekkor – mikor már jól kifárasztott a tréfás úr – egész egyszerűen feloszlatja a szépen összeállított „asszony regimentet” – mi pedig ezzel a bizonyos „hosszú orral” távozunk. Ennél⁶¹ az appeleknél különben többek közt kérdezték a nació-nálénkat is, de ahelyett, hogy egyszerre írtak volna be minden szükséges dolgot, mindennap mást-mást jegyeztek fel. Egy nap a nevet, másnap, hol tartózkodtunk utoljára, harmadik nap az utcát, ahol laktunk s így tovább, mindig van miért összecsődíteni az embereket. Ezt a rossznyelvűek „magasabb politikának” mondják, s holmi napidijakkal hozzák összeköttetésbe a hatalom részéről. Miután bevásárlásunkat magunk nem végezhetjük, a sous-préfet titkára veszi fel a rendeléseket. Persze az összes népség, még aki semmit sem rendelt is, csupa időtöltésből odatörtet a csendőrség elé, ahol a kiosztás van. Aki nem bírja ökölrel a tolongásban, az akár el is ájulhat az órák hosszát való várakozásban, amíg végre nem jut semmihez, mert időközben szólították, ő azonban a tömeg lármájától nem hallotta, s áruját nyomban más vette meg. Így rendelgettem én egyes dolgokat heteken keresztül, anélkül hogy hozzájuthattam volna. – Nem hiába hívják „Maladerie”-nek⁶² a helyet, ahol vagyunk, valóságos betegségfészek. Az éghajlat nagyon szélsőséges. Nappal néhány órára nagy forróság – naplementénél egyszerre jeges hideg. Egy-két napig csak szép időnk volt, de mikor beáll az esős idő, ez pedig már szeptember elején megtörtént, megkezdődött számunkra a szenvedések időszaka. A mély völgyben szinte összetömörült a pára és a nyirkosság. Napokig állandóan esett, átláthatatlan köd borított mindent, s néha-néha a nap kisütött – a föld szinte lábnyi magasan párában állt. Éjjel arra ébredtünk, hogy a lyukas tetőn át nyakunkba, arcunkba hull az áldás, mi ellen már később úgy védekeztünk, hogy állandóan nyitott esernyő alatt aludtunk. A hideg elviselhetetlen volt a bódében, s reggel, ébredéskor a tető alatti méteres nyíláson a köd mint füstfelhő húzódott be. Nem is csoda, ha fázunk. A nedves szalma semmi meleget nem ad, takaróink, párnáink nincsenek. Így sokan

⁶¹ Helyesen: Ezeknél

⁶² Ispotály, betegház (régies) (francia).

le sem vetkeznek, éjjel-nappal ugyanabban a gúnyában vannak. Erről a szalmáról különben egész elégiákat lehetne írni. Olyan ellenségünk nekünk ez az áldott anyag, melyből a bölcs németek már emberi tápláléknak való lisztet is tudnak vagy még csak akarnak készíteni; Andersen idejében pedig még a szárnak is zöld szemüveget kellett a szemére tenni, hogy elfogadhatóvá tegyék előtte. Én részemről legalább örökre meggyűlöltem, annyira megkínzott. Három hónap alatt egyszer-kétszer lett nem megújítva – csupán a régihez egy kis új adva –, így természetesen már inkább szecska volt, mint szalma. Ily alakban aztán befurakodott a ruházat alá, agyonkínózva testünket, hajunkat jóformán kitépve. Ezen a szalmán kellett henyélnünk éjjel-nappal abban a rettenetes időkből. Ez volt háló-ebédlő, toalette, szobánk-ruhatár és szárítókamra, mert a kimosott, nedves ruhát is itt kellett esős időben szárítani. Épületes látvány volt, mikor a szél ide-oda lóbálta fejünk felett a sok nedves holmit. És minden munka, minden szórakozás nélkül így üldögélni nap nap mellett a szalmán, száz és száz ember lármája-veszekedése közben – nem tudva, meddig tarthat így –, elég szomorú volt. Nagyon aktuális volt, mikor egy ízben M. N., egy ily „ülés” alkalmával, hirtelen megszólalt mellettem: „Ubrik Borbála, hallotta hírét Ubrik Borbálának?”⁶³

Bizony hasonlítottunk kicsiben ehhez a híres-nevezetes hölgyhöz. – Mosni a patakhoz jártunk. Érdekes látvány volt, ez is festőecsetre méltó, mikor a sok férfi, nő sorban állva-guggolva, ki szappannal, ki a nélkül Ágnes asszonyként, fehér leplét a patakba mossa-mossa. Akik a hirtelen menekülésben csak a rajtalévójukkal jöttek a fogságba, azok mindennap egy más

⁶³ Feltehetőleg utalás a 18. századi krakkói Kármel Szűzek zárdájában élő apácára, helyesen Ubryk (néhol Ubrik) Borbálára, akit csaknem húsz évig egy befalazott szobában tartották fogva. A történet többeket megihletett, például Mikszáth Kálmánt, valamint Ürményi Lajos színészt-szindarabírót is, aki 1869-ben Marosvásárhelyen írta meg az *Ubrik Borbála avagy az ártatlanul befalazott apáca szomorú igaz története* című szindarabot (lásd még: TORDAI György: *Ubryk Borbála története*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1957). Nevét átvitt értelemben használták az elhanyagolt külsejű, rendetlenül öltözködő nőkre is („Úgy néz ki, mint Ubrik Borbála!”). – Tréfás elnevezések, megszólítások. *Székelység*, 1937/9–10. Forrás: http://epa.oszk.hu/02300/02330/00040/pdf/EPA02330_Szekelyseg_1937-05.pdf (Letöltve: 2017. 04. 22.)

darabot mostak. Erről tudtuk meg, ma ingmosás volt. Másnap Madame Vanneau-ként⁶⁴ egy hosszú köpeny fedé diszkrétén az alsó toalette-hiányokat s így tovább, a végtelenségig leleményesek lettek az emberek. Akinek a lábáról a cipő lefoszlott, úgy, hogy már az átkötött spárta sem segített, nem tudta összetartani – az egyszerűen beállt kneippistának.⁶⁵ Legtöbbbet szenvedtek pénzhiány folytán a szenvedélyes dohányosok. Ezek, ha már semmiféle csalafintasággal sem tudtak vagyonosabb társaiktól dohányt kérni, eladnivalójukból pedig kifogytak, iskolás gyermek módjára faleveleket sodortak össze, s ezt szítták jobb híján. A leleményesség különben orgiákat ült. F. úr, az örmény eredetű, bécsi születésű, budapesti illetőségű párizsi lakos tűnt ki leginkább e téren. A többi közül pl. cipókrémdobozból óratokat, kapából pedig támlás széket készített, s ha valakinek valamire szüksége volt, csak az ő zsenialitásához folyamodott. Panaszainkkal is hozzá fordultunk, s ő az ő tréfás modorában mindenkinek megmondta az igazat. Ő volt különben az a nagy-lelkű bankár, aki három frankkal úgy bánt, mint a bibliai halál és kenyérral a mi Urunk, Jézus Krisztus. Nemhiába mondtam még V. F.-ban létünkkor, de le is szögeztem naplómban, hogy hazaérve hamar elfelejtkezem szenvedéseimről, s mindent a humor szemüvegén át fogok látni, tényleg – most már minden komikus alakban jelenik meg előttem. Pedig mikor betegen feküdtem – s mikor a hidegtől meggémberedett kezekkel írtam feljegyzéseimet –, nem így fogtam fel a helyzetet. Akkoriban öntudatlanul is a németek köszönési formáját használtam, kissé átformálva ugyan a francia viszonyokhoz. Reggel ezzel keltem – este ezzel feküdtem, persze magyarra fordítva: „Gott strafe Frankreich.”⁶⁶

⁶⁴ Vélhetően Jacques Offenbach ismert vígoperájának (*Jeanne qui pleure et Jean qui rit*, 1864) egyik szereplője.

⁶⁵ Sebastian Kneipp (1821–1897) német katolikus pap, természetgyógyász. Világhírű vizgyógyászati kúrát fejlesztett ki, amit ma Kneipp-kúrának ismer a szakirodalom. A kúrához hozzátartozott, hogy a nyári időszakban a betegek sokat sétáltak mezítláb a természetben.

⁶⁶ „Isten büntesse meg Franciaországot” (német).